

DR. NOVÁK ZOLTÁN

Egy valóságos középszintű régió: Kárpátalja megye

Horváth Gyula (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg-Campus Kiadó, Pécs-Budapest, 2009

Az MTA RKK által útjára bocsátott monográfiatorozat a történelmi Magyarországot magába foglaló 14 régió jelenlegi helyzetét, térbeli folyamatait vizsgálja történelmi összefüggésekbe ágyazva. A sorozat 11. kötete a ma Ukrajnához tartozó, a schengeni külső határon kívül rekedt Kárpátalja régiót mutatja be. Kárpátalja egyike Ukrajna 27 nagy közigazgatási egységének, annak második legkisebb területű (12 800 km²) és legfiatalabb megyéje. Nyugatról 137 km hosszan határos Magyarországgal. Lakosságából mintegy 150 ezer fő, Kárpátalja népességének 12%-a a magyar nemzetiségű kisebbség. Kárpátalja sok szempontból sajátos térség, a magyar identitás egyik szimbolikusan is rendkívül fontos földrajzi területe, hiszen új hazát keresve Árpád fejedelem a Vereckei-hágón keresztül ezen a tájon vezette honfoglaló népét a Kárpát-medencébe.

Kárpátalja korábban önálló entitásként nem létezett, mint ez az elnevezése sem. Mai földrajzi keretei az első világháborút lezáró Párizs környéki békekötések eredményeként alakultak ki a Trianon (1920) előtti történelmi Magyarországból kiszakadt északkeleti Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyék új államhatárok közé került nagyobbik részeiből, valamint három, illetve egy település révén Szabolcs és Szatmár vármegyéből átkerült kis területrészekből. Az elnevezések túlnyomó része – Erdély, Alföld, Északi-felvidék, Vajdaság stb. – több száz éves múltat tekint vissza. A ritka kivételek egyike a „Kárpátalja” elnevezés, amely mint fogalom a konkrét területre vonatkozóan – korábbi felbukkanások ellené-

re – csak 1918 után, a csehszlovák korszakban terjedt el, a Podkarpatszka, Rusz elnevezés magyar átvételéből. Ettől kezdve Kárpátalja néven ismert az Északkeleti-Kárpátok déli peremterületeit magában foglaló térség, amely három nagy történelmi táj, s egyben kulturális régió – Erdély, Felföld és Alföld – találkozáspontjában fekszik. A területet korábban a magyar földrajztudomány – az egységes Kárpát-medencei szemléletmódjának megfelelően – Északkeleti-Felvidéknek nevezte.

Sajátságos a mai magyar–ukrán határregió abból a szempontból is, hogy Kárpátalja sorsa igen hányatott volt, s a Trianon utáni időkben is többször gazdát cserélt. A XX. századi határváltozások következtében a Kárpátalján élő lakosok öt ország állampolgárai lehettek anélkül, hogy valaha is kimozdultak volna lakóhelyükről.

A rendszerváltozásokat követő gazdasági visszaesés Magyarországon és Ukrajnában egyaránt fokozottan sújtotta a határközeli régiókat, amelyek gazdaságát az államszocializmus évtizedei alatt is csak visszafogottan fejlesztették. A határszél problémáit a térségben tetőzte, hogy jórészt felbomlottak az egykori szocialista gazdasági tömörülés, a KGST keretében működő kapcsolatok is. Részben a földrajzi távolság, különösen pedig a gazdasági-társadalmi hátrányok miatt a térség nem volt képes a nyugati tőke vonzására sem. Ilyen körülmények között a határon átnyúló kapcsolatok is mérsékelt ütemben bontakoztak ki.

A néhány hazai szerző kivételével döntően kárpátaljai kutatók (azon belül is elsősorban a beregszászi II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola munkatársai, a 18 szerzőből 12-en innét kerültek ki) közreműködésével készült 540 oldalas könyv abból a szempontból is fontos küldetést tölt be a régiófejlesztés,

a terület- és településfejlesztés ügyeit illetően, hogy olyan régiót választott vizsgálatai és elemzései tárgyául, amely potenciálisan kedvező gazdasági adottságai, geopolitikai helyzete ellenére ma még viszonylag szerény szerepet játszik Ukrajna társadalmi-gazdasági életében. Ugyanakkor némi optimizmusra ad okot, hogy az Ukrajnába irányuló külföldi tőkebefektetések igen jelentős hányada érkezik újabban Kárpátaljára, főként a térség iparába. Kárpátalja földrajzi fekvése, közelsége az Európai Unióhoz lehetőséget nyújt a külföldi, főleg európai tőkebefektetések növelésére, a turizmus különböző ágazatainak és a turisztikai termékek változatosságának a fejlesztésére is.

A könyvben a szerzők Kárpátalját 14 fejezetre bontva mutatják be. Az I. fejezet az egész ország, Ukrajna társadalmi-gazdasági helyzetének elemzésével foglalkozik. Külön vizsgálja a makrogazdasági jellemzőket, a gazdasági-társadalmi viszonyok sajátosságait, valamint a területfejlesztés intézmény- és eszközrendszerét. Az Ukrajna függetlenné válását és a vele egyidejű gyökeres gazdasági-társadalmi, valamint politikai rendszerváltást követő erőteljes gazdasági recesszió mindenekelőtt az 1990 és 1999 közötti éveket jellemezte. Ebben az időszakban a GDP az 1990. évi szinthez képest mintegy 60%-kal esett vissza, és még 2005-ben sem érte el a másfél évtizeddel korábbi szint kétharmadát. A gazdasági mutatók az ezredforduló táján látványosan javultak ugyan, de ezzel együtt is a 47 millió fős népességű ország folyó áron (dollárban számolva) az IMF adatai szerint 2003-ban sem érte el a 39 millió lakosú szomszédos Lengyelország bruttó hazai termékének negyedét, vásárlóerő-paritáson számolva pedig alig haladta meg a lengyel érték 60%-át. Még kedvezőtlenebb a helyzet az előbb említett évben az egy főre eső GDP összehasonlítása terén. Az ukrán mutató ugyanis mindössze a lengyel érték 19%-át tette ki. Ukrajna gazdasági-társadalmi viszonyainak sajátosságai közül a szerzők külön foglalkoznak a demográfiai tendenciákkal, a népesség területi és strukturális jellemzőivel, a gazdaság területi eloszlásával és szerkezetével, a speciális gazdasági övezetekkel és kiemelt fejlesztési

területekkel, valamint a humán erőforrások néhány regionális sajátosságával. Figyelemre méltó, hogy az ország népessége 1990 és 2005 között 52 millió főről 47 millió főre csökkent, ami csaknem 10%-os csökkenést jelent. Ezt alapvetően a népesség természetes fogyása idézte elő, amelynek következményeként Ukrajna népessége 1991-től évente átlagosan 286 ezer fővel csökkent. Végül az I. fejezet Ukrajna területfejlesztési intézmény- és eszközrendszerének bemutatásával zárul. Ezen belül külön-külön alfejezet foglalkozik a törvényi és jogi szabályozással, a regionális politika intézményi kereteivel, valamint az ukrán közigazgatási rendszer és területpolitika regionális szintjeivel (központi szint, makrorégiók, megyei-regionális szint, járások – szubregionális szint, települési önkormányzatok – helyi szint).

A II. fejezet Kárpátalja történetét korszakok szerint tekinti át. Az első alfejezet a honfoglalástól a kiegyezésig mutatja be a régió múltját, majd a dualizmus korszakát, végül legrészletesebben a XX. században történeteket ismerteti. Ez utóbbi esetében az évszázadot szakaszolja, mégpedig külön elemzi az 1918–19-es évek eseményeit, azután az 1919–1938 közötti éveket, a II. világháború kitörését, majd a világháború alatti éveket, a háború végét, illetve azt követően egészen az 1991-ig eltelt közel fél évszázad történéseit. Végül bemutatja a „Kárpáton túli területet” a független Ukrajna keretei között.

A III. fejezet a természeti környezetet járja körül nagyon részletesen, közel 60 oldal terjedelemben. Ez a könyv egyik legbővebb fejezete. A rész két nagyobb alfejezetre bontva tárgyalja a témát: az elsőben a természetről (földrajzi fekvés, földrajzi viszonyok, domborzat, ásványi kincsek, éghajlat, vízrajzi adottságok, talajviszonyok, természetes növényzet, állatvilág) és tájszerkezetről ad áttekintést, a másodikban a természet-, illetve környezetvédelemmel foglalkozik. A fejezet végén a szerző végső konklúzióként megállapítja: „Mindent együttvéve a természeti környezetet Kárpátalján is – Ukrajna és a világ többi részéhez hasonlóan – többirányú, túlnyomóan negatív antropogén hatás éri ma már. Általánosságban

azonban, az ország többi részével összevetve, a megye a környezetileg kevésbé terhelt régiók közé tartozik.”

A IV. fejezet a népességgel foglalkozik, azon belül külön a népmozgalommal és külön annak összetételével. Kárpátalja népessége napjainkban meghaladja az 1,2 millió főt, mely Ukrajna népességének 2,7%-át teszi ki. Legnépesebb települése Ungvár a több mint 100 ezer lakosával, de nem sokkal marad el, és közelíti a 100 ezer főt Munkács, Huszt és Beregszász városok lélekszáma is. „A legutóbbi, 2001. évi népszámlálás megerősítette, hogy Kárpátalja népességének egyik alapvető vonása a soknemzetűség” – olvasható e fejezetben. A lakosság száma a két legutóbbi népszámlálás között 0,7%-kal emelkedett, ezen belül ezt meghaladó mértékben nőtt az ukrán népesség lélekszáma, így aránya 78%-ról közel 81%-ra emelkedett. Kárpátalján 2001-ben a magyar ajkúak száma meghaladta a 151 ezer főt, s ez az ukrainai magyarság közel 97%-át tette ki. Miután lélekszámuk az említett időszakban több mint 4 ezer fővel (közel 3%-kal) csökkent, arányuk valamelyest (12,5%-ról 12,1%-ra) szintén mérséklődött. E területen az ukránok és a magyarok mellett kisebb számban és arányban románok, oroszok, cigányok és egyéb nemzetiségiek élnek.

Az V. fejezet a humán erőforrásokat tekinti át. Ezen belül felvázolja a jelenlegi helyzetet (gazdasági aktivitás, foglalkoztatottság, iskolai végzettség), majd a felsőfokú humán erőforrásképzés helyzetével, a munkaerő-piaci adottságokkal, végül pedig a humán erőforrás minőségét befolyásoló néhány tényezővel foglalkozik. Ez utóbbin belül kitér az egészségügyi ellátórendszerre, valamint a lakásellátottság helyzetére, az otthonok felszereltségére.

A VI. fejezet a településrendszer adottságaival, a város- és faluhálózattal foglalkozik. A lakosság többsége ma is falun él. A területen található 609 település közül 11 város, 19 városi típusú település és 579 falu. A városi népesség száma valamivel meghaladja a 456 ezer főt, aránya nem éri el a 37%-ot. Ukrajnában ez az arány 68%. Kárpátaljára az aprófalvas településszerkezet jellemző. A falvak több mint fele (307) aprófalu, ezen belül 163 törpe-

falu (500 fő alatti), 144 pedig kisfalu (500–1000 fő közötti). A falusi lakosság közel egyötöde él ezekben az aprófalvakban. Számomra újszerűnek tűnt a falvak morfológiai tipizálása. A fejezet nyolc kategóriába sorolva vizsgálta a falvakat, így megkülönböztette az úgynevezett egyutcás, sakktáblás, keresztutcás, folyó menti nem egyutcás, párhuzamos utcás, hegyaljai, kusza halmaz és szórt településtípusokat.

A VII. fejezetben a szerzők bemutatják Kárpátalja 13 járását, majd a VIII. fejezetben Kárpátalja gazdaságát. Ez utóbbi fejezet a gazdasági fejlődés általános tendenciáinak felvázolásával kezdődik, és megállapítják a szerzők, hogy „Kárpátalja általános sajátossága, hogy bármelyik országhoz is tartozott a térség, mindig a periférián helyezkedett el, távol a fővárostól és a nagy ipari központoktól. Egyik állam sem fordított különösebb figyelmet a távoli régió fejlesztésére, gazdasági felemelésére.” Részletesebb ismertetést olvashatunk Kárpátalja iparáról, mezőgazdaságáról, kereskedelméről és külkereskedelméről, majd a fejezetet a logisztika és közlekedés helyzetének bemutatása zárja.

A IX. fejezetben a turizmus helyzetét és alakulását elemzik a szerzők, majd következik a könyv legbővebb, közel 70 oldalt kitevő X. fejezete, amely a kulturális örökség címet viseli. A fejezet a régió kulturális identitásának kérdéseit áttekintve kezdődik, majd a nyelvismeret, kulturális élet (színház, zene, mozi, könyv, könyvtár, média), kulturális fogyasztás ismertetésével foglalkozik. Végül pedig bemutatja Kárpátalja tájait, hagyományait. „Kárpátalja kulturális arculatának kialakításában a rendkívül változatos természetföldrajzi adottságok mellett jelentős szerepet játszottak az etnikai és vallási viszonyok. Kárpátalja soknemzetiségű vidék. Az itt élő népek, ukránok (ruszinok), magyarok, románok, szlovákok, németek, cigányok, zsidók, oroszok stb. – mindegyik a maga további tagoltságával – közösen alakította a régió népi kultúráját, eközben behatással volt egymás hagyományos építészetére, népviseletére, népzenejére, néptáncára, tárgyhasználatára, étkezési szokásaira, folklórára is. A különböző etnikai és felekezeti csoportok közti interferencia, a történelmi

sorsfordulók gyakorisága megnehezíti az etnikai és kulturális határok kijelölését” – írják a szerzők.

A XI. fejezet az oktatás, képzés helyzetét tekinti át, külön kitérve az anyanyelvi oktatásra, majd az oktatási hálózat szerkezetét, sajátosságait mutatja be az iskola előtti neveléstől kezdve a felsőoktatásig. A fejezeten belül a szerzők külön foglalkoznak oktatásstratégiai kérdésekkel, amelyeket 1992 decemberében elfogadott irányelvek határoztak meg. Ebben „...gyökeres reformokat terveztek az oktatás szerkezetében, szervezésében. Az alapfogadatok egyike az állami monopólium megszüntetése az oktatás terén azáltal, hogy a nem állami oktatási-nevelési intézmények alapítását engedélyezik, az állami intézményeket pedig demokratizálják.”

A XII. fejezet a határ menti együttműködéssel foglalkozik, ezen belül részletesebben a magyar–ukrán határ menti együttműködéssel. A XIII. fejezetben Ukrajna politikai szerkezetét és közigazgatását mutatják be, végül a XIV. fejezetben Kárpátalja fejlesztésének stratégiai irányait ismertetik a szerzők.

A sorozat többi kötetéhez hasonló igényességgel megjelenő, Kárpátaljáról szóló könyv a

korábbiakhoz hasonlóan szemléletes, jól szerkesztett szöveg közötti táblákat (88) és ábrákat, grafikonokat (96) tartalmaz, amelyek a mondanivalót jól kiegészítik. A könyv végén 18 és fél oldal terjedelmű irodalomjegyzék, valamint 7 és fél oldal magyar–ukrán földrajzi mutató található, majd a kötet szerzőinek felsorolásával fejeződik be a rendkívül színes és tartalmas mű.

Végül a könyv bevezetőjéből idézve: „A szerkesztők és a szerzők legjobb reményei szerint a Kárpátalja-kötet a tudomány eszközeivel hasznosan hozzájárulhat a régió felzárkóztatásához, a gazdasági-társadalmi elmaradás csökkentéséhez, amely állapot részben ma is konzerválja azt, hogy a határok elválasztó szerepe a rendszerváltás óta eltelt két évtizedben sem változott meg gyökeresen, különösen ami a gazdasági együttműködés fejlődését illeti. Amennyiben sikerül megragadni a kínáló lehetőségeket, a térség jó esélyt kaphat ahhoz, hogy a múltból hozott problémákon túllépve, a határon átnyúló együttműködés előnyeit kiaknázva kitörjön hátrányos helyzetéből.”